

A *telek* mint helynévformáns

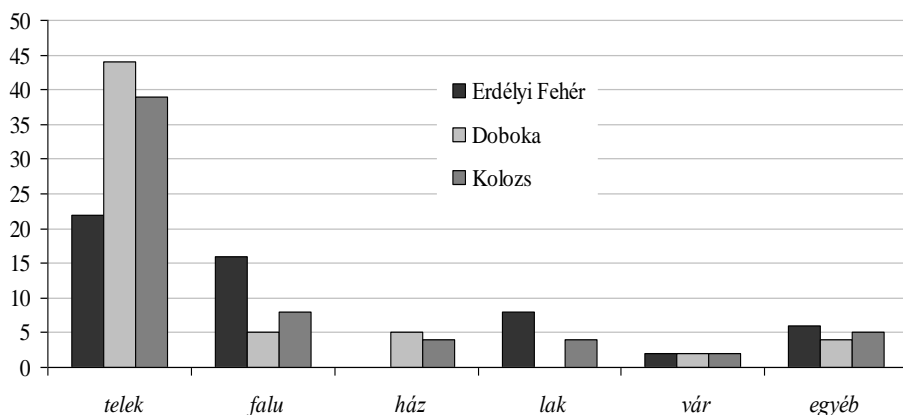
BÁTORI ISTVÁN

1. Írásomban a *telek* földrajzi köznévnnek az Árpád-kori Kolozs, Doboka és Erdélyi Fehér vármegyékben betöltött helynévalkotó szerepével foglalkozom. A kérdés vizsgálatának relevanciáját jelzi, hogy a szakirodalomban már többször is utaltak a lexéma e területeken játszott sajátos szerepére: FÖLDES LÁSZLÓ egy tanulmányában a személynév + *telke* struktúrájú elnevezések Kolozs megyében tapasztalható dominanciájára hívta fel a figyelmet (1971: 428), TÓTH VALÉRIA pedig a *telek* földrajzi köznevet más településnév-formánsokkal összehasonlítva vetette fel annak a lehetőségét, hogy az elemnek a Kolozs és Doboka megyében megfigyelhető produktivitása esetleg visszavezethető az ezen a területeken játszott településnév-formánsi szerepére (2008: 188). Minthogy ez utóbbi felvetés a jelen tanulmány szempontjából is kulcsfontosságú körülményre utal, a későbbiekben még részletesebben is visszatérek rá.

A három vármegye, Kolozs, Doboka és Erdélyi Fehér megyék kétrészes, földrajzi köznévi utótagú településnevei kapcsán viszont egy megfigyelés máris ide kívánczodik. Egy korábbi tanulmányomban ugyanis arra mutattam rá, hogy mindhárom vármegye településnév-állományában a *telek* lexéma jelentkezik a leggyakoribb földrajzi köznévi utótagként (lásd ehhez az 1. ábrát, ahol a kisebb gyakorisággal álló lexémákat, mint pl. az *egyház*, *monostor*, *föld* stb. az *egyéb* megjelölés alatt foglaltam össze). Ehhez a képhez az is hozzátartozik továbbá, hogy az északi területek (tehát Kolozs és Doboka megyék) még a Fehér megyeinél is jóval nagyobb arányban használják fel ezt a nyelvi elemet településnevek alkotására (BÁTORI 2013: 54–55, arról pedig, hogy ez más, nagy elemszámú névtípusok elemzésével együtt hogyan árnyalhatja a terület korai történetéről kialakított képet, lásd BÁTORI 2014: 56–58).

Dolgozatom legfontosabb felvetése tehát egyrészt az, hogy melyek azok a nyelvi és nyelven kívüli (elsősorban gazdálkodás- és településtörténeti) okok, amelyek a lexéma ilyen nagyszámú megjelenése mögött állhatnak, illetve másrészt arra is igyekszem kitérni, hogy tudunk-e érveket sorakoztatni TÓTH VALÉRIA azon vélekedése mellé, miszerint a *telek* az esetek bizonyos részében mint

településnév-formáns is részt vett a helynévadásban. Ahhoz azonban, hogy e kérdésekben állást tudjunk foglalni, célszerű röviden kitekinteni arra, miként vélekedik a szakirodalom a lexéma eredetéről, jelentésváltozásairól és egyéb nyelven kívüli jellemzőiről, hiszen — amint azt később látni fogjuk — a már említett névtani jellegzetességek igen erős összefüggésben állnak más, többnyire nyelven kívüli tényezőkkel is.

1. ábra: Földrajzi köznevek Kolozs, Doboka és Erdélyi Fehér megye településneveiben

2. A *telek*-kel kapcsolatban legelőször is arról kell szólnunk, hogy a lexéma igen gazdag szemantikai tartalommal bírt az Árpád-korban: az önmagában is meglehetősen szerteágazó, helyet megjelölő jelentésárnyalatai mellett magába foglalt 'szíj, madzag, kötél' és bizonyos területeken 'trágya' jelentést is. Ezeknek az elkülönítése a nyelvészeti-névtani vizsgálat szempontjából is komoly jelentőséggel bír ugyan, minket azonban e helyütt magától értetődően a lexéma földrajzi köznévi használata érdekel leginkább.

KISS LAJOS a FNESz.-ben 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' jelentésben határozza meg a lexéma szemantikai tartalmát (FNESz. *Alsótelek*), míg a TESz. a *telek* kapcsán alapvetően négy jelentéstípust különböztet meg: 'faluhely', 'jószág, birtok', illetve 'megművelt föld', végül pedig 'trágyás legelőrész'.

JAKAB LÁSZLÓ szófejtésében (1957) az említett, helyet megjelölő jelentések mellett foglalkozik a *telek* 'kötél, szíj' szemantikai tartalmával is, amely például a *bocskortelekek* 'szíj, amellyel a bocskort összekötik' és az *ostorostelekek* 'kettős szíj vagy madzag, amellyel az ostort vagy korbácsot a nyélre rákötik' összetételekben ragadható meg. Dolgozatában JAKAB — RÁSONYI LÁSZLÓHOZ hasonlóan (vö. 1941: 299–302) — a szó török eredete mellett foglal állást, vagyis úgy tartja, hogy a *telek* szó egy több törökségi nyelvben is megtalálható *täl-, tel-, til-* 'kihasít, kimetsz, lyukaszt' ige 'kihasított, kivágott' jelentésű igenévi származékából eredeztethető. JAKAB LÁSZLÓ szerint a magyar *telek* szó jelentéseit végső soron

egy általánosabb 'szelet' jelentésű török szó átvételéből könnyen levezethetjük, s ez jól magyarázza mind a 'földterület' jelentéstartalmat (illetve ennek jelentésárnyalatait), mind a 'szíj' jelentést, hiszen ez egyszerre utalhat az összefüggő földterületből, pusztából kivágott szeletre, illetve a bőrdarabból kivágott, kihasított szeletre, a szíjra is (1957: 82). A legújabb szakirodalom álláspontja szerint a két szó közül az eredeti jelentést valószínűleg a — török eredetű — 'kötél, szíj' szemantikai tartalmú lexéma képviseli, s a 'földterület' jelentésű földrajzi köznév ebből származtatható jelentéshasadással (WOT. 884–887).

FÖLDES LÁSZLÓ is behatóan foglalkozott dolgozatában (1971) a 'földterület' jelentésű *telek*-kel, azonban a második, tehát a szíjat, kötést jelentő *telek*-nek az előzővel egy töről való eredeztetését hangtani és szemantikai okokból is felettebb kétségesnek tartja. Munkájában a szó jelentésének alapvetően három meghatározó szemantikai tartalmát különíti el: 1. valamilyen 'földterület, terra', amely a 'művelt terület', 'trágyázott terület', illetve 'porhanyós föld' jelentéseket is magában foglalja; 2. 'elhagyott, puszta faluhely'; 3. legvégül pedig 'valakinek a földje, birtoka, falucskája' (1971: 418–419). A számba vett jelentések elhatárolásán túl FÖLDES nagy hangsúlyt fektet arra is, hogy a közöttük lévő szemantikai, történeti összefüggéseket is felderítse. Mivel ez a jelen tanulmány problematikája szempontjából sem lényegtelen, érdemes röviden e helyütt is kitérnünk FÖLDES elgondolásaira.

1. Elsőként a 'nyáj álláshelye' és a 'terra fimata, terra culta' jelentések kapcsolatáról kell szólnunk. E két szemantikai tartalom erős összefüggése mögött az a még a közelmúltban is megfigyelhető, de már feltehetően a honfoglaló magyarságra is erősen jellemző állattartási mód húzódik meg, miszerint nagy tömegben, karámban telettetett állatok által felgyülemlett trágya a következő években jó minőségű legelőt, esetleg szántót eredményez, amely így megművelésre, legeltetésre különösen alkalmassá válik, s ennek a résznek a neve a *telek*. Ez egyébként igen jól magyarázza a *telek*-nek az Alföld déli részén régebben kimutatható másodlagos 'trágya', illetve a *telkes* származék 'trágyás' jelentésének eredetét is (FÖLDES 1971: 420–422). Az említett agrotechnikai eljárás egyébként nagyban összecseng a nomád és félnomád népek, például baskírok és kirgizek között a 18–19. században végzett vizsgálatokkal, amelyek bizonyos szempontból analógiául szolgálhatnak a honfoglaló magyarság letelepedési körülményeivel és a településrendszer kialakulásával kapcsolatos kérdések tisztázásához. Ezek a kutatások azt mutatták ugyanis, hogy az első csökevényes településmagvak a vándorló, nagyállattartó nomád népek esetén az ún. téli szálláshoz köthetők. Ez volt az a hely, ahová az ilyen, az év nagy részében meglehetősen nagy területeket bejáró népek végül a tél beköszöntével minden évben visszatértek, tehát tulajdonképpen ezek az ideiglenes szállások váltak a későbbi állandó települések első megjelenési formáivá. Ilyenkor e népek az állatokat a téli szállás körül gyűjtik össze kis

helyen, így ezeket a helyeket az állatok az említett módon egész télen trágyázták, aminek folytán aztán a következő évre a szálláshely körül lévő föld termékennyé vált (ehhez lásd SZABÓ 1966: 14–35).

2. Másodszor az 'elhagyott, pusztá faluhely' és a 'terra fimata, terra culta' jelentésének összefüggéseire szükséges kitekintést tennünk. A szakirodalomban talán a legáltalánosabbnak tekinthető felfogás szerint a *telek* az esetek legnagyobb részében helynevek összetevőjeként lakóitól elhagyatott helyet jelöl¹ (vö. pl. GYÖRFFY 1960: 34, 1961). Ezt erősítik a forrásokban igen nagy számban megtalálható *-telek* utótagú településnevek, melyeket a lejegyzők 'pusztá'-nak, 'vacua'-nak vagy 'incolis destituta'-nak jelölnek meg (FÖLDES 1971: 423). Az a körülmény, hogy az ilyen települések éppen a *telek* földrajzi köznévi utótaggal egészültek ki, jól magyarázható azzal a ténnyel, hogy az egykori lakott helyek, szállások, tanyák után maradó terület igen jól művelhető földnek számít. Ez pedig részint ismét azzal van összefüggésben, hogy a falu közvetlen közelében nagy számban tartott állatok igen jó hatással vannak a termőföld minőségére, ahogy azt például a FÖLDES által idézett gyűjtések is példázzák: „Határunkban több falu is vót. Ezek közül kettőnek most is *telek* a neve. A *Kabai-telek*, meg a *Mórici-telek*. Ezek a faluhelyek máig jobb födek az ottani szántóknál. A keveiek ezeket a helyeket mindig szántónak és jó szántónak tudják. Csak addig *telek* a hely neve, ameddig azt volt falunak tudják.” (HAGYMÁSI SÁNDOR kérdőíves gyűjtését idézi FÖLDES, 1971: 423). FÖLDES e helyütt azt is megjegyzi, hogy az elhagyott faluhelyek sok esetben nem elnéptelenedés vagy egyéb történeti események miatt jutottak e sorsra, hanem igen nagy szerepe van ebben az Árpád-korban a nomád életforma és a szilárd falurendszer kialakulása közötti időszakban bevett gyakorlatnak számító ún. faluköltöztetéseknek is. Ennek során egy-egy közösség a település határán belül folyamatos körforgásban változtatta magát a lakóhelyét is, hogy a kimerülő területekről mindig a legtermékenyebb rész közelében telepedjenek meg (erről részletesebben lásd 1971: 422–425).

3. Külön szükséges szólnunk a személyneves összetételű *telek*-birtokok kérdése kapcsán felmerülő problémákról is. A *telek* fenti jelentésárnyalatait megvizsgálva azt látjuk, hogy a lexémának az említett szerepekben kevésbé érvényesül a lakott helyre magára utaló szemantikai tartalma, s ezekben a funkciókban inkább mikrotoponimák létrehozásában játszik szerepet. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy az elhagyott településekre utaló *-telek* utótag nevekbeli funkciója sajátos átmeneti kategóriát képez, amire bővebben a településnév-formánsok

¹ Az általános vélekedés szerint a *-telek* mint az elpusztult településekre utaló fajtajelölő utótag sajátos korrelációban áll az ugyanilyen szerepű *-egyház* lexémával: a lakatlanná vált, egykor templommal bíró települések az *egyház*-zal egészültek ki, míg az ilyen épülettel nem rendelkezők a *-telek*-kel. MEZŐ ANDRÁS azonban e felfogást nem látja igazoltnak, véleménye szerint a kétféle utótag sokkal inkább azzal függ össze, hogy a templomból megmaradt-e valami — például a leromlott falai —, amely az egykori épületre emlékeztethetett (1996: 246–247).

tárgyalásánál térünk majd vissza. FÖLDES LÁSZLÓ azonban a már korábban is említett személynév + *telke* típusú elnevezésekhez egészen más szempontból közelít. Véleménye szerint ugyanis az ilyen névszerkezetben álló helynevek az eddigiektől birtokjogi szempontból jelentősen különböztek, mivel bennük egy egészen más mozzanat kerül előtérbe: a feudális tulajdonjog, mely grammatikailag is kifejeződik a megnevezésben szereplő személyhez való kapcsolással. Az ilyen telkek a „telek-terrák”-tól térbelileg is függetlenek, önálló telepek, és kialakulásuk leggyakrabban egy-egy feudális birtokló család osztozásával áll kapcsolatban, valamint jellemző rájuk, hogy állandó határjelekkel vannak elkülönítve. Keletkezésük leginkább a 13. századra jellemző, amikor is a királyi hatalom gyengülésével a volt királyi várbirtokok nagy számban jutottak a nemesség kezére. A következő századokban aztán az ilyen kis települések közül számos jelentős faluvá nőtt ki magát (1971: 426–428).

Ahogy arra korábban már szó volt, a három vizsgált vármegyében feltűnően nagy számban találunk ilyen névstruktúrát mutató településneveket, pl. Doboka megyéből *Bacsonatelke* (+1243/1344: *Bachunateleke*, t., Gy. 2: 59), *Berketelke* (1320: *Berketeleke*, p., Gy. 2: 60), *Gyulatelke* (1318: *Gyulatelke*, v., 1329: *Gulateleke*, p., t., Gy. 2: 71), Kolozs megyéből *Kozmatelke* (1315: *Kvzmateluke*, v., Gy. 3: 360), *Mikótelke* (1296: *Mykoteluke*, p., Gy. 3: 364), *Ondótelke* (1326, 1352: *Vndoteleke*, t., p., Gy. 3: 365), továbbá Erdélyi Fehér megyéből *Farkastelke* (1318: *Farkasteluke*, p., Gy. 2: 142); *Gástatelke* (1177/1202–1203/1337: *Gastateluke*, Gy. 2: 161), *Jobostelke* (1297/1299: *Jobos teluke*, t., Gy. 2: 167).

A *telek* lexéma jelentésváltozásainak és az ennek hátterében meghúzódó nyelven kívüli tényezőknek már pusztán az ilyen, bizonyos szempontból nyilvánvalóan leegyszerűsítő áttekintése is nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a szónak az Árpád-kori Erdély helynévrendszerében betöltött szerepét és az ennek kapcsán felvetődő problémákat bemutassuk, s egyidejűleg olyan megközelítési lehetőségeket is felvillanthassunk, amelyek talán továbbvezethetnek e meglehetősen összetett probléma tisztázásában. Az eddigiekben már többször utaltam rá, hogy a névformánsok vagy másképpen topoformánsok kérdésköre kulcsfontosságú szerepet játszik elgondolásomban. Mivel maga a terminus viszonylag újkeletűnek tekinthető, érdemes röviden kitérni a szakirodalom ezzel kapcsolatos megfigyeléseire.

3. J. SOLTÉSZ KATALIN úgy véli, hogy a tulajdonnevek egy részét bizonyos jellegzetes alaki sajátosságai alapján ismerjük fel: az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők, funkciótlan végződésesek ugyanis már magukkal a megjelenésükkel is jelzik, hogy az így létrehozott nyelvi elem tulajdonnévi szerepű, s ezeket a jellegzetes szóelemeket nevezi ő névformánsoknak. A névformánsok segítségével a névközösség a meglévő nevek mintájára új neveket

hozhat létre, melyekről a közösség így már a létrehozás pillanatában is tudhatja, hogy azok névként funkcionálnak (1979: 19). J. SOLTÉSZ ezen szerep illusztrálására számos magyar és egyéb nyelvekben megtalálható példát hoz: a magyar nyelvben használt jellegzetesebb névformánsok között említi például a női személynévek *-a* végződését (amely azonban bizonyos történeti folyamatok egybeesése miatt az európai nyelvek jelentős részében is formánsértékkel bír), illetve a családnevek *-i* végződését, a helynévformánsok között pedig bizonyos földrajzi közneveket sorol fel, mint amilyen a *-hegy*, *-fal*, *utca* stb. (1979: 19–20). A fentiekből kitűnik, hogy a névformáns státusz igen erős összefüggésben áll a névrendszer modellszerűségével, tehát nagy szerepet kap az ilyen funkció kialakulásában a névmintákhoz való alkalmazkodás, a névszerűség kérdése, illetve egy-egy adott lexéma produktivitása. Mindez pedig azt is jelenti, hogy amennyiben egy jellegzetes nyelvi elem különösen gyakran fordul elő bizonyos tulajdonneveken, az megnöveli annak a valószínűségét, hogy az adott elemet formánsként használja fel később a közösség. A leírtakból az is következik továbbá, hogy a névformánsok lehetnek toldalékjellegűek, ahogyan azt az *-a*, illetve az *-i* képzők esetén láthattuk, vagy lehetnek lexikális jellegűek, amikor is egy önálló lexéma által teremődik meg a névjelleg. Ez utóbbinak a legjellemzőbb eszközei a földrajzi köznevek, és közéjük tartozhat maga a *telek* lexéma is.

TÓTH VALÉRIA a helynevek változástipológiájáról írt könyvének (2008) esettanulmányai között több példát is hoz arra, hogy bizonyos földrajzi köznevek használata hogyan értékelődhet át, és fejezheti ki az adott helynévnek a településnévi státuszát. A településnév-formánsokat a következőképpen határozza meg: „településnév-formánsnak tekintünk minden olyan morfémat (legyen az földrajzi köznév vagy toldalékmorféma), amely egy adott nyelvben valamely korszakban a településnévi státus nyelvi kifejezésére szolgál, és arra, hogy általa újabb és újabb településneveket hívjunk életre. Az adott nyelvi képződmény településnévi szerepe tehát valójában éppen e formánsoknak köszönhetően teremődik meg.” (2008: 182). E meghatározáshoz hozzátartozik az a kitétel is, hogy az egyes konkrét topoformánsokról csak meghatározott időszakra vonatkoztatva lehet ilyen szerepben beszélni, tehát ahogyan más nyelvi elemek, ezek a lexémák is csak bizonyos időszakban értelmezhetők ilyen módon (i. h.). Írásában TÓTH VALÉRIA alaposabban is foglalkozik a *fő*, illetve a *hida* szavak településnév-alkotó szerepével, de említést tesz további, hasonló értékűnek vélt elemekről is: pl. *egyház* ~ *egyháza*, *nép* ~ *népe*, *sok* ~ *soka*. A jelen tanulmány szempontjából pedig különösen fontosnak kell tekintenem a *telek* ~ *telke* földrajzi köznévről általa mondottakat, hiszen az itt vizsgált problémára éppen ez a gondolatmenet irányította rá a figyelmemet. Feltűnő ugyanis, hogy míg a Kárpát-medence egyes részein ennek a lexémának a használata meglehetősen korlátozott, addig az általam is vizsgált erdélyi területeken, különösen Doboka és Kolozs vármegyékben a *telek*

földrajzi köznévvvel alakult helynevek szinte minden más településnév-formánst kizszorítva jelennek meg a névrendszerben (2008: 186).

A településnév-formánsokat TÓTH VALÉRIA kategóriákba sorolja, megkülönböztetve közöttük elsődleges (primér) és másodlagos (szekundér) településnév-formánsokat. A megkülönböztetés alapját felfogásában az a körülmény adja, hogy míg bizonyos elemek, földrajzi köznevek jelentésszerkezetében eleve megtalálható a 'település, lakott hely' jelentés, mint a *falu, ülése, szállása, város, laka* esetében, addig más névformánsoknak az elsődleges, földrajzi köznévi jelentéséből ez a szemantikai összetevő hiányzik, mint ahogyan ezt például a *fő, a népe, soka, egyháza, monostora* lexémák kapcsán láthatjuk. A szekundér településnév-formánsok esetében tehát mindenképpen valamilyen jelentésváltozással kell számolni, ami megteremtette bennük a 'település', esetleg 'valamilyen speciális jeggyel rendelkező település' jelentést. Így lehetséges, hogy bizonyos *fő* utótagú elnevezések, mint amilyen például a *Szalafő*, Pinkafő vagy *Szuhafő*, annak ellenére is megkapták a földrajzi köznévi utótagjukat, hogy nem az adott vízfolyás forrásánál találhatóak. Ezen különbségeknek a nyelvészeti vizsgálat szempontjából is van jelentősége, hiszen az ilyen elnevezések valamelyest más szemantikai struktúrával bírnak, mint az elsődlegesen, metonímiával alakult *-fő* elemet tartalmazó *Tapolcafő*, Körösfő-féle településnevek.

TÓTH VALÉRIA a *föld ~ földe, telek ~ telke* típusú elnevezéseket egy harmadik csoportba sorolja, egyfajta átmeneti kategóriaként jelölve meg őket az elsődleges és a másodlagos településnév-formánsok között. A *telek* felvázolt lexématörténeti áttekintése kapcsán már láthattuk, hogy ezt elsősorban az elem rendkívül széles szemantikai tartalma indokolhatja, hiszen attól függően, hogy milyen jelentésárnyalatában vesz részt a névadásban, más és más lehet a nyelvi szerepének és így toponímánsi értékének is a megítélése.² Erre a problémára dolgozatom későbbi részében még bővebben visszatérek.

BÁBA BARBARA több munkájában (pl. 2012, 2013) is részletesen foglalkozott a lexikális helynévformánsok problematikájával, illetve közelebbről ezeknek a földrajzi köznevekkel való kapcsolatával. Úgy véli, a névformánsok és a földrajzi köznevek elkülönítését leginkább a használatuk alapján lehet megvalósítani: ezek szerint a földrajzi közneveket elsősorban jelentéstani és részben morfológiai jellegzetességeik alapján érdemes meghatározni mint a szókincs egy speciális, helyet jelölő szócsoportját, a rokonságnevekhez vagy növénynevekhez

² Vagy ugyanez fordított megközelítésben: ahhoz, hogy egyértelműen nyilatkozzunk arról, hogy primér vagy szekundér településnév-formánsként áll-e a *telek* lexéma egy településnévben, fontos volna tudnunk azt, hogy a lexéma eredeti jelentése magában foglalta-e a 'település, lakott hely' szemantikai tartalmat. Mivel azonban a *telek* földrajzi köznévi jelentésmagva — amint azt a fentiekben láthattuk — ilyen szempontból rendkívül nehezen ítéltető meg, az esetek legnagyobb részében nem adhatunk megnyugtató választ e kérdésre.

haszonlóan; míg a névformánsokat csakis a helynevek irányából, az azokban betöltött helyfajtajelölő szerepük alapján jelölhetjük ki (2013: 103). Ezzel a megközelítéssel jól magyarázható a két kategória egymásba ágyazódása, de egyúttal azt a kitélt is hangsúlyoznunk kell, hogy természetesen ez nem jelenti azt, hogy a helynevekben megjelenő földrajzi köznevek per definitionem topoformánsi szereppel bírnának.

Másfelől viszont a földrajzi köznevek a helynevekben olyan jelentésben is megjelenhetnek topoformánsként, amellyel az adott lexéma közszói státusában egyébként nem is bír. Ilyen például a *-háza* elem, amely a helynevekben településnév-formánsi szerepben is gyakorta megjelenik, noha nem feltételezhetjük azt, hogy az ómagyar korban a *ház* közszónak 'település' jelentése lett volna. Ez egyébként egybecseng a TÓTH VALÉRIA által használt szekundér településnév-formáns fogalmával, ám BÁBA BARBARA ezt a megközelítést némileg tágabban, a helynévformánsokra általában vonatkoztatható terminusként értelmezi, azzal a megszorítással, hogy a másodlagos településnév-formánsok semmilyen szempontból nem hatnak vissza az alapul szolgáló szó jelentésére, tehát a jelentésváltozás kizárólag a helynévi szerkezeten belül történik meg (2013: 105). BÁBA BARBARA a szekundér névformánsok között részletesen is foglalkozik egy jellegzetes, a mikrotoponimák körében feltűnő típussal, az 'erdőt' jelentő fafajták megnevezéseivel, amelyek elsődleges szemantikai tartalmuktól eltávolodva topoformánsi funkciót is magukra vettek, pl. a *cser*, *haraszt* stb. a *Szurkos-cser*, *Kerek-haraszt* típusú helynevekben.

A településnév-formánsokról szólva említést kell tennünk még KENYHERCZ RÓBERT egy a közelmúltban megjelent tanulmányáról is (2014), amelyben a szerző rendkívül meggyőzően bizonyította azt, hogy erős nyelvi érintkezés esetén nemcsak szavak, de bizonyos esetekben akár produktív képzők is átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba településnév-formánsként. Erre a Szepes vármegyei helynevek köréből hozott példát, mégpedig a szláv *-ovъci* képző esetét, amely a magyarba *-óc* végződésnév adaptálódva a 16–17. században településnév-szerkezetek egész sorát változtatta meg, több esetben a magyar eredetű *-falva* fajtajelölő utótagot is lecserélve. KENYHERCZ RÓBERT munkája több vonatkozásban is különösen érdekes a jelenlegi témánk szempontjából: egyrészt azért, mert jelzi, hogy egy-egy településnév-formáns olykor csak igen kis területen tölti be ezt a szerepét, s ez a sajátosság végső soron párhuzamba állítható a *telek* lexéma azon jellemzőjével is, hogy e földrajzi köznév is csak egy meghatározott területre, mégpedig Erdély bizonyos vidékeire jellemző ilyen, tehát produktív topoformánsi funkciójában. Másrészt pedig az *-óc* fényesen példázza a névformánsoknak azt a jellemzőjét, amire a korábbiakban rámutattam, hogy tudniillik a helynév-formánsok létrejöttében az elterjedtségük, produktivitásuk sokkal fontosabb szerepet játszik, mint más jegyeik (például a szerkezetük vagy az eredetük).

4. Az eddig elmondottak alapján az erdélyi területeken az Árpád-kor időszakában nagy produktivitással jelentkező *telek* utótagot a településnevek egy bizonyos részében nagy valószínűséggel tekinthetjük településnév-formánsnak. Azért csak bizonyos részében, mert az eddigiiek fényében magától értetődőnek kell tekintenünk azt is, hogy a *telek* településnév-formánsi szerepe eleve csak úgy alakulhatott ki a térségben, ha egyébként is nagy számban voltak megtalálhatók olyan elnevezések, amelyek elsődlegesen metonímiával alakultak. Az ilyen településnevekben a lexéma nem bír topoformánsi szereppel, csak a településnév alapjául szolgáló mikrotoponimában tehető fel ilyen funkciója. Elképzelhetőnek tartom például azt, hogy a Kolozs megyei *Szamártelke* (1288: *Zamarteluke*, t., Gy. 3: 370) és *Tehenestelke* (1296: *Thehuenustelke*, p., Gy. 3: 376) településnevekben is metonimikus névadással van dolgunk: tehát bennük az adott használat tartási helyére utaló mikrotoponimát ismerhetünk fel, amely aztán másodlagosan, metonimikus névátvitel nyomán településnévvé vált.

A *telek* földrajzi köznév településnév-formánsi státusa összességében tehát meglehetősen nehezen ítéltető meg, és még más tudományágak bevonásával is legfeljebb csak árnyalhatjuk a felrajzolt képet, de kategorikus, határozott állásfoglalást ez ügyben aligha tehetünk. A részletek finomításához ugyanakkor érdemes lehet megpróbálkoznunk néhány olyan tisztán nyelvészeti, névtani szempont és kritérium mérlegelésével, amelyek további támpontokként esetleg jó eséllyel vehetők figyelembe.

Az egyik ilyen támpont lehet az egy-egy konkrét elnevezésben megjelenő *telek* lexéma településnév-formánsi szerepének megítélésében, ha olyan elnevezéseket találunk a névanyagban, amelyekben a lexéma csak ilyen funkcióban értelmezhető, tehát nagy valószínűséggel ki tudjuk zárni annak a lehetőségét, hogy a településnév egy elsődleges mikrotoponimából alakult volna metonímiával. A Doboka megyei *Bándkúttelke* (1312: *Bandkuthtelke*, p., Gy. 2: 59), illetve a Kolozs megyei *Bodróvölgytelke* (1332: *Bodrouueulgteluke*, t. seu p., Gy. 3: 343) és *Sós-pataktelke* (1320: *Sospotokteleky*, Gy. 3: 370) első megközelítésre megfelelnek ennek a kritériumnak, hiszen az általam felhasznált névelméleti keret alapján (HOFFMANN 1993) a keletkezésük nagyjából a következőképpen képzelhető el. Az elnevezés alapjául egy olyan mikrotoponima szolgált, amely önmagában, tehát víznévként ugyan kétrészes (*Sós-patak*),³ de metonímiával egyrészes településnévvé válik (*Sós-patak*), majd ehhez kiegészüléssel kapcsolódik hozzá a *telek* fajtajelölő utótag birtokos személyjeles alakban, ami pedig egy ilyen struktúrában

³ A *Sós-pataktelke* településnév előzményének tekinthető *Sós-patak* víznévre találunk is adatot Kolozs megyéből: az 1332-es datálású *Sós-híd* elnevezés (1332: *Soushyd*, riv. Gy. 3: 326, 380) nagy valószínűséggel azonos azzal a vízfolyással, amit később *Sós-patak* néven emlitenek a források (1370: *Sospotok*, Gy. 3: 326).

s egy ilyen folyamat eszközeként kétségtől nem értelmezhető másképpen, mint településnév-formánsként. Ezt az elképzelést az sem ingatja meg különösebben, ha a településnév keletkezését úgy képzeljük el, hogy az adott mikrotoponimából közvetlenül, közbeeső fázis nélkül a kétrészes településnév jött létre (tehát *Sóspatak* 'víz' > *Sóspataktelke* 'település' alakulásmóddal), hiszen az utótag ebben az esetben is szükségszerűen településnév-formánsként értelmezhető.

Szintén bizonyítékként foghatók fel a *telek* településnév-formánsi funkciója mellett az olyan változást mutató településnevek, amelyekben a *telek* utótag egy másik, egyértelműen településnév-formánsi funkcióban álló fajtajelölő utótaggal cserélődik ki. Az erdélyi névanyagban erre a jelenségre is találhatunk példákat: a Doboka megyei *Gyula* településnév (1307, 1314: *Gyula*, t., de, 1315/1418: *Gywla*, Gy. 2: 71) adathozható *Gyulaháza* (1326: *Gulahaza*, v., Gy. 2: 71) és *Gyulatelke* (1318: *Gyulatelke*, v., 1329: *Gulateleke*, p., t., Gy. 2: 71) néven is egyidejűleg, a Kolozs megyei *Petettelke* (1306>1347: *Pethetelke*, p., 1307/347: *Petettelke*, p., Gy. 3: 368) településnév pedig *Petelaka* (1294/1347: *Pethelaka*, t., Gy. 3: 368) formában is előfordul. A példák kapcsán azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az egyes alakváltozatok a források szerint nagyjából egyidejűleg léteztek egymás mellett, ami talán kétséggé teszi azt feltételezést, hogy a változások hátterében a települések elpusztulása, esetleg elnéptelenedése állna. Az ilyen változási folyamatot HOFFMANN ISTVÁN (1999: 214) és TÓTH VALÉRIA (2008: 140–146) a névrészcsere terminussal jelöli az utótag felcserélődésének a lehetősége pedig azt jelzi, hogy az ezekben az elnevezésekben meglévő *telek* fajtajelölő elem a *fálvá*-hoz, a *házá*-hoz, illetve a *laká*-hoz hasonló funkcióban, tehát településnév-formánsi szerepben áll.

5. Az eddig elmondottakból az is kitűnhet, hogy a *telek* földrajzi köznévek a régiségben betöltött településnév-formánsi szerepéről az esetek mindössze igen kis részében lehet csak teljesen egyértelmű, szilárd állításokat megfogalmazni. Ahogyan ugyanis az előbbieken már bemutattam, a lexéma maga igen széles szemantikai tartalommal bírt már a korai időszakban is, s az egyes konkrét elnevezésekben felhasznált *telek* jelentésében tapasztalható, gyakran csupán árnyalatnyi különbségekre az időbeli távolság, illetve a források nyújtotta szűkös információink miatt az esetek jó részében legfeljebb csak következtetni tudunk (érdemes itt visszautalni arra is, amit a *telek* topoformánsi szerepének átmenetiségéről, illetve nehezen megítélhető voltáról mondtunk). Ez persze közel sem jelenti azt, hogy a fenti kérdésekben teljesen hallgatásra lennénk kárkoztatva: sokkal inkább következik mindebből az, hogy efféle kérdések tárgyalásánál az egyes jelenségek merev kategóriákba való sorolása helyett azok átmenetiségét szükséges hangsúlyoznunk. RESZEGI KATALIN egy másik, hasonlóan nehezen megítélhető helynévtípust, a jelentéshasadással keletkezett helyneveket vizsgálva a kognitív nyelvészet, illetve a prototípuselv alkalmazásának lehetőségét veti fel a

probléma árnyalására (2009: 37). A *telek* lexémáról, illetve ennek településnévformánsi szerepéről szólva magam is a skaláris szemlélet (vagy más megközelítésben a prototípuselv) alkalmazását tartom célszerűnek, amely az itt tárgyalt kérdésekben a következőképpen ragadható meg: az egyik pólusban a *telek* mint 'birtok, trágyázott, megművelt föld' jelentésű közszó szerepel, s a névadásban primér helynévformánsként elsősorban mikrotoponimák létrehozásában játszik szerepet (ezt leginkább a FÖLDES LÁSZLÓ által használt első jelentésárnyalat kapcsán láthattuk), míg a másik pólusban a *telek* mint 'valaki faluja, települése' jelentésű lexéma áll (s ez nagy átfedésben van a szintén FÖLDES által hangsúlyozott személynév + *telke* típusú elnevezések sorával), s a névadásban szekundér településnév-formánsként településnevek létrehozására alkalmas. A két végpont között pedig ott találjuk az egyes konkrét előfordulásokat, adott esetben mindkét kategória elemeitől valamelyest eltérő jegyekkel. A lexéma jelentéstörténete alapján azt is észrevehetjük, hogy az elpusztult települések kifejezésére használt *telek* az említett két végpont között, köztes állapotban áll, hiszen szemantikai tartalmában a lakott helyre, településre való utalás legalább annyira erősen megragadható, mint a mikrotoponímiai, határnévi jelleg. Ez talán azzal magyarázható, hogy a közösség szemléletében a valaha emberek által lakott helynek, településnek a fizikai értelemben vett maradványokon felül is (például leromlott épület, romok vagy akár kiemelkedő minőségű termőföld) kitüntetett szerepe van.

Az efféle skaláris megközelítést véleményem szerint természetesen csak akkor lehet megfelelően alkalmazni, ha az eljárás magában foglalja az egyes etimológiai magyarázatokból levonható következtetéseket, de törekszik emellett a település- és népességtörténeti mozzanatok megragadására is, illetve messzeemenően figyelembe veszi magának a lexémának a helynevekben játszott szerepét is.

Irodalom

- BÁBA BARBARA 2012. Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 69–75.
- BÁBA BARBARA 2013. Földrajzi köznevek mint lexikális helynévformánsok. *Magyar Nyelvjárások* 51: 103–110.
- BÁTORI ISTVÁN 2013. Erdélyi vármegyék Árpád-kori településneveinek névrendszertani elemzése. In: KÁLAISÁNDOR szerk., *Juvenília 5. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 52–62.
- BÁTORI ISTVÁN 2014. Árpád-kori erdélyi településnevek névrendszertani vizsgálatának tanulságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 53–60.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FÖLDES LÁSZLÓ 1971. A *telek* 'földterület' jelentéstörténetéhez. *Magyar Nyelv* 67: 418–431.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1960. A magyar törzsi helynevek. In: MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája, 1958*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 27–34.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1961. A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. In: GYÖRFFY LAJOS szerk., *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára*. Túrkeve, Túrkevei Múzeum. 35–38.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–216.
- JAKAB LÁSZLÓ 1957. Telek. *Magyar Nyelvjárások* 4: 81–86.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről. Az -óc végű helynevek a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 110: 205–226.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- RÁSONYI LÁSZLÓ 1941. Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz. *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 98–115, 280–306.
- RESZEGI KATALIN 2009. A jelentéshasadás mint helynévalkotásai mód. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 4: 35–46.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SZABÓ ISTVÁN 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 14. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz, 2011.